

dr Tomasz Kawski

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Judaica kujawsko-pomorskie i ich przydatność w edukacji regionalnej

Województwo kujawsko-pomorskie pozostaje konglomeratem kilku ziem historyczno-geograficznych i etnograficznych leżących na granicy Pomorza, Wielkopolski i Mazowsza. Trzon stanowią Kujawy, dzielące się na wschodnie i zachodnie, ziemia dobrzyńska, ziemia chełmińska, południowy fragment Kaszub z Borami Tucholskimi, częściowo Pałuki i Krajna. Pograniczność została uwypuklona także w nazwie województwa. Każda lub niemal każda pograniczność pozostawia rozmaite ślady w różnych sferach życia społecznego, kulturalnego czy politycznego. O ich istnieniu często nie wiemy lub nie są one dostrzegane. Czasem wiedza ma charakter powierzchowny, dlatego większość mieszkańców nie przywiązuje do występującego regionalnie dziedzictwa większej wagi. Szczęśliwie w ciągu minionego dwudziestolecia pojawiło się szereg lokalnych inicjatyw służących odbudowywaniu i budowaniu regionalnej tożsamości. Zwrócono uwagę na wielowątkowe badania regionalne. Efektem prac było opublikowanie wielu profesjonalnych opracowań monograficznych poświęconych dziejom i tradycjom poszczególnych miejscowości (np. Włocławek, Kowal, Golub-Dobrzyń, Koronowo, Sępólno Krajeńskie, Wąbrzeźno, Osięciny, Nieszawa)¹ czy regionów (np. Bory Tucholskie, Krajna, Kujawy, Pomorze)². W większości, co jest znaczącą innowacją w porównaniu z opraco-

¹ *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1-2, pod red. J. Staszewskiego, Włocławek 2001; *Kowal poprzez stulecia: materiały do dziejów Kowala i jego okolic*, red. J. Zasada, Włocławek-Kowal 2007; *Historia Golubia-Dobrzynia*, t. 1-3, pod red. K. Mikulskiego, Toruń 2008-2009; *Dzieje Koronowa*, pod red. D. Karczewskiego, Koronowo 2009; *Dzieje Sępólna Krajeńskiego*, pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 2010; *Historia Wąbrzeźna*, t. 1-2, pod red. K. Mikulskiego, Wąbrzeźno 2004-2005; J. Cybertowicz, J. Kołtuniak, *Z dziejów Osięcin i okolic*, Osięciny-Włocławek 2006; *Dzieje Nieszawy*, t. 1-2, Toruń-Nieszawa 2004-2005.

² *Bory Tucholskie: region wielu kultur i narodowości*, pod red. J. Woźnego i W. Jastrzębskiego, Bydgoszcz-Tuchola 2009; *Dziedzictwo kulturowe na Krajnie i pałukach. Wybrane problemy*

waniami z lat 60. i 70. czy nawet 80. XX wieku³, zaczęto uwypuklać rolę i znaczenie oraz wkład w rozwój obecnego województwa kujawsko-pomorskiego przedstawiciele grup niepolskich i niekatolickich. Jedną z nich pozostają Żydzi. Poświęcono im już znaczącą liczbę publikacji zarówno monograficznych⁴, jak i pryzycznarskich. Grono odbiorców było jednak stosunkowo wąskie. Ograniczało się głównie do środowisk akademickich i pasjonatów związanych z towarzystwami naukowymi, muzeami, bibliotekami czy izbami pamięci. Stopniowo wraz z upowszechnianiem się wiedzy zaczęto wyzyskać wiedzę przetwarzając i wzbogacając. Coraz częściej w wyniku społecznych, oddolnych działań, podejmowano nowe inicjatywy badawcze. Zaczęto zwracać większą uwagę na rolę i znaczenie lokalnych periodyków (np. „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, „Ziemia Kujawska”, „Żnińskie Zeszyty Historyczne”, „Prace Komisji Historii BTN”, „Ziemia Dobrzyńska”). Przystąpiono do opracowywania słowników biograficznych (np. Inowrocław, Bydgoszcz, Włocławek), wspomnień, opracowań monograficznych mniejszych miejscowości, wsi, gmin oraz poszczególnych organizacji itp. Kolejnym krokiem było publikowanie części tekstów na stronach www poszczególnych miejscowości, organizacji czy władz samorządowych. Interaktywny charakter części z portali sprzyjał wzbogacaniu przez czytelników zamieszczanych informacji spostrzeżeniami, nowymi wspomnieniami, relacjami, fotografiami czy kopiami dokumentów. Dzięki czemu mamy do czynienia ze stałym zjawiskiem przyrostu wiedzy. Czasem niestety niemożliwej do weryfikacji. Metoda ta została także zastosowana przez uruchomiony w 2010 roku portal Muzeum Historii Żydów Polskich pt. *Wirtualny Sztetl* (www.sztetl.org.pl). Niemal równocześnie

z dziejów Krajny Nakielskiej (związki Krajny z Pałukami), Nakło nad Notecią 2004; *Z dziejów popgranicza kujawsko-wielkopolskiego*, zbiór studiów pod red. D. Karczewskiego, Strzelno 2007; Cykl publikacji z serii: *Historia Pomorza czy czekające na druk tom: Kujawy. Zarys dziejów*.

³ Przykładowo: *Dzieje Pakości*, red. W. Jastrzębski, Warszawa-Poznań 1978; *Dzieje Golubia-Dobrzyń i okolic*, pod red. K. Chruścińskiego, Toruń 1979; *Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, pod red. J. Danielewicz, Bydgoszcz 1982; *Nakło nad Notecią: dzieje miasta i okolic*, pod red. J. Danielewicz, Nakło 1990.

⁴ Wśród istotniejszych należy wymienić 7 tomów, które ukazały się w ramach serii: *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX w.* opracowanych i wydawanych przez historyków UMK w Toruniu czy monografie: T. Kawskiego (*Kujawsko-dobrzyńscy żydzi w latach 1918-1950*, Toruń 2006, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918-1942*, Toruń 2007; *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918-1942*, Toruń 2008; T. Łaskiewicz (*Mniejszości narodowe na Kujawach Zachodnich i Pałukach w okresie międzywojennym 1919-1939*, Toruń 2003).

nie na problemy związane z wieloetnicznością i wielokulturowością zaczęto zwracać uwagę w lokalnych ośrodkach kulturotwórczych, bibliotekach, domach kultury, szkołach czy organizacjach pożytku publicznego. Początkowo skromne działania zaczęły zyskiwać na znaczeniu zwłaszcza w tych miejscowościach i regionach, w których znalazły wsparcie ze strony samorządu terytorialnego. Nowych bodźców dostarczyło także przystąpienie Polski do Unii Europejskiej.

Mieszkańcy regionu, a zwłaszcza dzieci i młodzież, mają okazję do poznania lub poszerzenia wiedzy o swoich małych ojczyznach i ich jeszcze nie tak odległym obliczu etniczno-wyznaniowym. O przydatności tego typu wiadomości w wychowaniu obywatelskim nie trzeba chyba nikogo przekonywać. Do praktycznego zagospodarowania zdobytej przez uczniów i uczestników rozmaitych przedsięwzięć edukacyjnych należy włączyć jeszcze jeden element, który możemy utożsamić z szeroko pojętą turystyką historyczną. Przy organizowaniu wycieczek szkolnych pożądanym byłoby włączanie w ich trasy także pozostałych obiektów kultury materialnej po dawnych mieszkańcach, np. Niemcach, Rosjanach czy Żydach. Na tych ostatnich poprzestańmy. Z jakimi zabytkami wytworzonymi przez dawnych mieszkańców regionu kujawsko-pomorskiego wyznania mojżeszowego możemy się zetknąć? Które z nich zasługują na uwagę lub opiekę? Gdzie warto pojechać? To tylko kilka pytań z kilkunastu, które można postawić przy wytyczaniu trasy wycieczek czy szlaków/ścieżek edukacyjnych. W znalezieniu odpowiedzi może okazać się pomocny prezentowany tekst, który może służyć jako mikroprzewodnik po kujawsko-pomorskich judaicach zaprezentowany według klucza historyczno-geograficznego.

Najstarsze wzmianki o osadnictwie żydowskim na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej pochodzą z końca XIV (Bydgoszcz, Żydowo koło Włocławka, Brześć) i początku wieku (Radziejów, Inowrocław, Nieszawa). W następnych stuleciach pojawiło się kilkanaście innych (m.in. Bydgoszcz, Dobrzyn nad Wisłą, Kowal, Chodecz, Kruszwica, Lipno, Izbica Kujawska). Większość gmin wyludniła się okresie potopu szwedzkiego. Odbudowie sprzyjała postawa większości właścicieli (monarchowie i szlachta), którzy zaczęli do osadnictwa w swoich dobrach. Po I i II rozbiorze, wraz z przejściem tym ziem przez Prusy, znoszono ograniczenia zakazujące osadnictwa w części miast, np. Radziejowie (od 1546), Bydgoszczy (od 1555), Nieszawie (od 1559) lub gdzie nie byli tolerowani, głównie w miastach biskupich i klasztornych. Żydzi od tego momentu mieszkali praktycznie we wszystkich miastach kujawsko-dobrzyńskich. Po 1815 roku zaczęły kształtować się dwa zróżnicowane środowiska żydowskie. Część Kujaw z Inowrocławiem (Kujawy zachodnie) i fragment

północny ziemi dobrzyńskiej (Górzno) znalazły się w granicach Prus (Niemiec), a pozostałe ziemie w granicach państwa rosyjskiego (Kujawy wschodnie z Włocławkiem i Brześciem i większość ziemi dobrzyńskiej). W obu, w ciągu niespełna wieku, ukształtowały się odmienne typy żydowskiej kultury i mentalności przy zachowaniu podstawowych kanonów judaizmu. Laicyzująca się, typowa dla tzw. Żydów niemieckich, postawa stykała się z konserwatywną talmudyczną i chasydzką tradycją. Wzajemne przenikanie się obu nurtów było nieuniknione. W konsekwencji wyemancypowani Żydzi z Kujaw zachodnich i z ościennej ziemi dobrzyńskiej, ziemi chełmińskiej, Krajny, Pałuk i Kaszub pozostawali bardziej zachowawczy niż ich pobratymcy w głębi ziem niemieckich. Ich wschodni współwyznawcy byli bardziej otwarci na zmiany i nowinki cywilizacyjne. Dualizm rozwojowy dawał o sobie znać w wielu aspektach życia żydowskich zbiorowości nawet po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. W części wschodniej Kujaw i w ziemi dobrzyńskiej po stratach wywołanych wojnami połowy XVII i początku XVIII wieku miał miejsce spektakularny przyrost liczby Żydów mieszkających w miastach i osadach miejskich. Został przerwany w niewielkich miejscowościach dopiero w końcu lat 20. i w następnym dziesięcioleciu XX wieku. Większe skupiska liczące powyżej 1000 osób na ogół nadal się rozrastały (np. Włocławek, Lipno, Rypin, Bydgoszcz)⁵.

Po niewielkiej populacji Żydów zamieszkujących do wybuchu II wojny światowej Kujawy Zachodnie i „pruską” część ziemi dobrzyńskiej pozostało niewiele śladów kultury materialnej⁶. Przedmioty, budynki kultu, cmentarze uległy zniszczeniu.

Jedyną większą miejscowością ziemi dobrzyńskiej, która znalazła się w granicach Prus, było Górzno. Tamtejsza synagoga, będąca w stanie ruiny już w latach 30. XX wieku, przestała istnieć krótko po zakończeniu II wojny

⁵ Szerzej: M. Aschkewitz, *Zur Geschichte der Juden in Westpreussen*, Marburg 1967; Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI-XVIII wieku*, „Ziemia Kujawska” 1993, t. 9; T. Kawski, *Dzieje osadnictwa żydowskiego na Kujawach. Zarys problematyki*, [w:] *Sześć narodów... Pięć kultur... Wspólne losy...*, Materiały pokonferencyjne pod red. A. Cieśli, Aleksandrów Kujawski 2008.

⁶ Opracowano na podstawie: *Gminy Wyznaniowe Żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920-1939)*, zbiór studiów pod red. J. Szilinga, Toruń 1995; T. Łaskiewicz, *Żydzi w Inowrocławiu w okresie międzywojennym (1919-1939)*, Inowrocław 1997; Z. Biegański, *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920-1939*, Bydgoszcz 1999; T. Kawski, *Malomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVII-XX w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1999, nr 3-4; idem, *Kujawsko-dobrzyńscy...; Żydzi w Fordonie...*, op. cit.; *Dzieje Koronowa...*, op. cit.; *Albert Abraham Michelson noblista z Kujaw*, studia i materiały pod red. D. Kurzawy, Strzelno 2007.

światowej. Zniszczeniu uległ także cmentarz. Na jego miejscu powstał dom mieszkalny i parking. Nieco więcej obiektów zachowało się w niemieckiej części Kujaw zachodnich.

W Inowrocławiu przetrwały kamienice i kilka budynków użyteczności publicznej przy ulicach: Ducha, Szerokiej, Kościuszki, Rzeźnickiej, Kasztelańskiej, Farnej, Rynku. Mimo braku monumentalnej synagogi, którą zniszczono w 1939 roku, można odnaleźć kilka interesujących miejsc. Przy ulicy Krótkiej 1, na miejscu, na którym znajdował się do 1980 roku budynek bet ha midraszu, powstał nowy budynek mieszkalny nawiązujący wyglądem do dawnego obiektu. Pusty plac po synagodze przy ulicy Solankowej 64 ozdobiono pomnikiem Jana Kasprowicza. Przetrwał także budynek po byłym Schornisku dla Sierot Żydowskich im. Wolffsohna przy ul. Poznańskiej 20/21. Po wojnie działała w nim przez wiele lat Szkoła Podstawowa nr 12. Od 2006 roku mieści się w nim Regionalny Ośrodek Edukacyjny w Inowrocławiu. Na terenie III LO przy ul. Narutowicza 53 odnaleziono fragmenty macew pochodzące ze starego cmentarza żydowskiego, który znajdował się przy ul. Staszica i Studziennej (obecnie tzw. Zofiówka). Wydobyto je w 2009 roku podczas prac budowlanych. Zostały czasowo zdeponowane z miejscowym Muzeum Regionalnym im. Jana Kasprowicza (plac Klasztorny 2). Po nowym cmentarzu (ul. Marcinkowskiego) pozostał jedynie fragment płotu i dom grabarza. Grunty podzielono między cmentarz rzymskokatolicki i cmentarz komunalny. W muzeum znajduje się także kolekcja synagogaliów z terenu Kujaw, Krajny i Pałuk, choć z samego Inowrocławia zachowała się tylko jedna z blach *tassim* zdobiąca Aron ha kodesz w synagodze. Inowrocław w latach wojny pozostawał miejscem kaźni dla wielu Żydów, którzy znaleźli się w obozie pracy na inowrocławskich Błoniach. W 1975 roku na jego miejscu postawiono przy ulicy Okrężek obelisk upamiętniający ofiary.

Interesującym przykładem małomiasteczkowej zabudowy synagogałnej na Kujawach stanowi synagoga w Gniewkowie. Znajduje się przy ulicy Podgórznej 2. Budynek wzniesiono w 1880 roku w stylu neoromańskim. Wnętrze zostało zniszczone w latach wojny. Od 1950 roku obiekt zaadaptowano na salę sportową. Do dnia dzisiejszego zachował się jedynie wystrój zewnętrzny, w tym wysokie okna zakończone łukiem oraz sterczyny w narożach budynku. Apsyda po dawnym Aron ha kodesz znajdująca się od strony wschodniej została rozebrana. W najbliższych latach planowana jest adaptacja budynku na potrzeby Muzeum Księstwa Gniewkowskiego. Po miejscowym cmentarzu żydowskim nie pozostał żaden ślad. Na jego miejscu znajduje się obecnie kort tenisowy.

Po prężnie rozwijającej się gminie żydowskiej w Bydgoszczy pozostały jedynie pojedyncze obiekty znajdujące w miejscowym Muzeum Okręgowym

im. Leona Wyczółkowskiego (np. ozdobniki ze zniszczonego w 1939 roku budynku synagogi przy ulicy Jana Kazimierza i Wałów Jagiellonskich, niewielka ilość obiektów sakralnych). Obecnie na miejscu synagogi pozostał pusty plac ze skwerem i pomnikiem Kazimierza Wielkiego oraz parking. W sąsiedztwie znajduje się kilka wąskich uliczek, które w XIX wieku pozostawały centrum dzielnicy żydowskiej. Niewielka liczba macew ze zniszczonych żydowskich cmentarzy istniejących przy ulicach: Filareckiej 2 i Szubińskiej 110 znajduje się w gestii Muzeum Okręgowego i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (ulica Jezuicka 2). Najcenniejszym obiektem pozostaje budynek synagogi w Starym Fordonie przy ulicy Bydgoskiej 22. Został wzniesiony w latach 1827/1828 w stylu tzw. drugiego klasycyzmu. Jego wystrój uległ zniszczeniu w latach II wojny światowej i w kolejnych adaptacjach na potrzeby sali kinowo-widowiskowej i kina. W większości zachował się oryginalne zewnętrzny cechy architektoniczne. Od 2007 roku powolnie trwają prace nad zabezpieczeniem obiektu przez nowego właściciela – Fundację Kultury Yakiza. Obiekt można zwiedzić po wcześniejszym skontaktowaniu się z przedstawicielami fundacji. Fordoński cmentarz żydowski przy ul. Piastowej nie dotrwał do naszych czasów. Część macew użyto do umocnienia wiślanej skarpy. Bydgoszcz była miejscem eksterminacji wielu Żydów z terenu Pomorza, ziemi dobrzyńskiej i Kujaw. Przy zbiegu ulic Kamiennej i Fabrycznej znajdują się pozostałości podoboju Bromberg-Ost będącego częścią obozu koncentracyjnego Sztutthof. Niewielki plac z barakiem i pozostałymi fundamentami otacza ogrodzenie z drutu kolczastego. Pracujące i zmarłe w nim żydowskie więźniarki upamiętnia głąz z tablicą przy Alejach Wojska Polskiego. W tzw. Dolinie Śmierci w Fordonie (wejście od ulicy Generała Mikołaja Bołtucia) znajduje się wzniesiony w 1975 roku pomnik ku czci pomordowanych w tym miejscu w październiku i listopadzie 1939 roku wielu mieszkańców miasta, w tym także kilkuset Żydów. Po ekshumacji w 1947 roku szczątki zostały złożone na cmentarzu honorowym na Wzgórzu Wolności (ulica Generała Stanisława Grzmota-Skotnickiego). W miejscu tym znajduje się także grób rozstrzelanych 5 bydgoskich Żydów. Umieszczono na nim tablicę upamiętniającą śmierć ponad 2000 bydgoskich Żydów i około 300 z Golubia i Dobrzynia, których zamordowano w okolicach Bydgoszczy jesienią 1940 roku. Przy ulicy Doktora Jana Biziela znajduje się tablica pamiątkowa poświęcona pamięci ofiar II wojny światowej. W kwaterze znajdują się też szczątki ekshumowane z żydowskiego cmentarza przy ulicy Szubińskiej 110. Kolejna tablica pamiątkowa znajduje się na cmentarzu komunalnym przy ulicy Kcyńskiej 51 w kwaterze IV/2. Upamiętnia zbiorową mogiłę 92 zamordowanych żydowskich kobiet z Węgier i Czechosławacji w Małkach w powiecie brodnickim. Po wojnie szczątki przeniesiono do Bydgoszczy.

Przykładem regionalnej architektury synagogałnej jest budynek po byłej synagodze w Koronowie przy ulicy Szkolnej 6. Obiekt wzniesiono w latach 1856-1858 roku w stylu zbliżonym do neogotyckiego. W 1938 roku żydowska gmina w Bydgoszczy, która była właścicielem obiektu, sprzedała do Towarzystwu Sokół. Wnętrze uległo całkowitej przebudowie. W Koronowie zachował się także częściowo cmentarz żydowski przy ulicy Kolejowej 6. Znajduje się na nim fragment muru z bramą wejściową oraz 30 macew. Pierwsze prace porządkowe przeprowadzono w 2007 roku. Opiekę nad nekropolią przejęli uczniowie jednej z miejscowych szkół.

Jedną z pierwszych inicjatyw na terenie Kujaw związana z upamiętnieniem w formie stosownej tablicy pamiątkowej wybitnych mieszkańców „obcego” pochodzenia pojawiła się na Kujawach w Strzelnie. Przy ulicy Michelsona odsłonięto w 1965 roku tablicę przypominającą noblistę ze Strzelna Alberta Abrahama Michelsona. Ciekawostką było uczynienie z jego matki, co było oczywistym oszustwem, Polki. Teza ta weszła do obiegu i funkcjonuje do dziś. Miała zapewne dodatkowo uzasadniać „słuszność” podjętej przez władze decyzji. Kolejną tablicę pamiątkową umieszczono na ścianie byłej szkoły żydowskiej przy ulicy Lipowej 1 w 2007 roku. Na terenie byłego cmentarza żydowskiego w Strzelnie znajdującym się przy drodze do Konina można odnaleźć pewną ilość drobnych fragmentów macew.

Judaica zachowały się także w kilku miejscowościach leżących po stronie niemieckiej na pograniczu Kujaw zachodnich i Wielkopolski, tj. na Pałukach i Krajnie⁷. Model kulturowy tamtejszych Żydów wykazywał te same cechy charakterystyczne co „niemieccy” Żydzi zachodniokujawscy. Także historia osadnictwa żydowskiego na tych terenach ma zbliżony charakter. Zaczęli pojawiać się w XV i XVI wieku (Żnin przed 1449 r., Pakość, Nakło, Łobżenica w 1507 r., Więcbork, Wysoka, Złotów w latach 1563-1564, Łabiszyn 1565 r., Sepólno Krajeńskie 1568 r.). Z niektórych zostali usunięci (Żnin 1449 r.). W większości miast na stałe osiedlali się dopiero od XVIII wieku wraz z upadkiem Rzeczypospolitej. Ich liczba szybko rosła, osiągając apogeum w latach 50.-60. XIX wieku. W kolejnych dziesięcioleciach zbiorowości szybko zaczęły się zmniejszać. Po I wojnie światowej pozostały nieliczne rodziny. W nielicznych miejscowościach populacje liczyły powyżej 30-40 osób⁸.

⁷ Opracowano na podstawie: *Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, Bydgoszcz 1983; *Gminy Wyznaniowe Żydowskie...*, op. cit.; T. Kawski, *Małomiasteczkowe...*, op. cit.; idem, *Mniejszość żydowska na Krajnie...*, op. cit.; www.sztetl.org.pl; www.polin.org.pl; www.kirkuty.xip.pl.

⁸ Szerzej: A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und gegenwart der Juden in Posener Landen*, Koschmin-Bromberg 1904-1908; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Ludność żydowska w Wielko-*

W Barcinie przy ulicy 4 Stycznia 9, w budynku po synagodze wybudowanej w latach 1837-1839, znajduje się Przedszkole Miejskie. W czasie II wojny w budynku przetrzymywano Polaków przez wysiedlenia i egzekucjami. Następnie Niemcy przebudowali synagogę na ochronkę. Po wojnie podczas remontu natrafiono na elementy świadczące o pierwotnej funkcji budynku. W dniu 18 grudnia 2008 roku odsłonięto tablicę upamiętniającą fakt istnienia kiedyś w tym budynku synagogi. W 2007 roku na terenie byłego cmentarza żydowskiego w Barcinie przy ulicy Podgórnej postawiono pomnik upamiętniający całkowicie zniszczone nekropolie. W nieodległych Gębicach, Gąsawie, Rogowie, Rynarzewie, Janowcu Wielkopolskim, Żninie znajdują się żydowskie cmentarze. Pozostało po nich wiele. W Gębicach od 2008 roku trwają prace nad określeniem granic nekropolii znajdującej się przy drodze prowadzącej do Zbytowa (tuż za cmentarzem ewangelicko-unijnym) i zabezpieczeniem fragmentów macew. Podobne działania podjęto w Gąsawie. Resztki cmentarza, znajdującego się przy drodze z Gąsawy do Szelejewa, zostały objęte ochroną konserwatorską. Na większości terenu w latach 70. XX wieku wybudowano stację benzynową. W Janowcu Wielkopolskim na zniszczonym cmentarzu, usytuowanym przy drodze do Żnina, ufundowano skromny pomnik upamiętniający miejsce nekropolii. W Rogowie przy ul. Przybrzeżnej (dawna Kościelna) cmentarz został całkowicie zniszczony. Jego teren został zagospodarowany przez hydroformię, a w części wytyczono drogę publiczną. Podobnie brak śladów istnia cmentarzy żydowskich występuje w Rynarzewie (ulica Powstańców Wielkopolskich) oraz w Pakości. W tej ostatniej macewy z sięgającego XVI wieku cmentarza żydowskiego wykorzystano jako materiał budowlany w XVIII wieku przy budowie Kalwarii Pakoskiej. Z nowego cmentarza przy ulicy Radłowskiej i Mogileńskiej nie pozostało nic. Na jego miejscu znajduje się obecnie prywatny dom mieszkalny. W Żninie teren starego cmentarza przy ulicy Mickiewicza jest częścią jednego z zakładów produkcyjnych. W jego sąsiedztwie znajdował się także nowy cmentarz. On też uległ całkowitej likwidacji. Na jego miejscu wybudowano osiedle mieszkaniowe. Na przedmieściach Żnina w Górze, na tamtejszym cmentarzu rzymskokatolickim, znajduje się grób 100 zamordowanych i zmarłych Żydów z obozu pracy

polsce w drugiej połowie XVII wieku, [w:] Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów, pod red. J. Topolskiego i K. Modelskiego, Poznań 1995; S. Kemlein, Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815-1848. Przeobrażenia w łonie żydowstwa polskiego pod panowaniem pruskim, Poznań 2001; T. Łaszkievicz, Mniejszości narodowe na Kujawach Zachodnich..., op. cit.; T. Kawski, Społeczność żydowska na pograniczu kujawsko-wielkopolskim w XX wieku..., s. 161-188; idem, Mniejszość żydowska na Krajnie w XIX i XX wieku..., s. 217-245.

w miejscowości Murczyn. Ocalał w Murczynie budynek obecnej szkoły, w którym znajdował się obóz. Na ścianie umieszczono stosowny napis upamiętniający miejsce kaźni.

Nieco więcej obiektów zachowało się w Kcyni, Łabiszynie, Mogilnie, Pakości, Szubinie. W Kcyni zachował się tylko „nowy” cmentarz żydowski usytuowany przy drodze do Wągrowca. Został zdewastowany w latach wojny. Pozyskane macewy posłużyły jako płyty chodnikowe. W latach 60. XX wieku zostały ponownie przeniesione na teren cmentarza. Część z nich zakopano, a nad nimi urządzono lapidarium. Podobnie los się obszedł z nekropoliami w Łabiszynie. Po starym cmentarzu nie ma nawet śladu. W nieodległym Arnoldowie pozostały fragmenty porozrzucanych nagrobków. Na nowym cmentarzu w Łabiszynie przy ulicy Bydgoskiej odnaleziono w 2008 roku fragmenty macew. Zebrane z tego i ościennych cmentarzy żydowskich fragmenty nagrobków oraz płyty granitowe pochodzące w posadzki byłej synagogi przy ulicy 11 Stycznia posłużyły do budowy lapidarium. Zbliżony charakter mają zabytki po Żydach mieszkających w Szubinie. Istniejący u zbiegu ulic Leśnej i Kcyńskiej cmentarz został w latach wojny zniszczony. Pozostało kilka macew oraz budynek byłej stróżówki. Na jego terenie Niemcy rozstrzelali mieszkańców miasta. Miejsce kaźni upamiętnia od 1959 roku pomnik. W Mogilnie przetrwał przy ulicy Kościuszki 11 budynek po byłym domu modlitw. Pełnił funkcję od 1860 do 1874 roku. W kolejnych latach po przebudowie użytkowano go jako synagogę. Po nowej synagodze z 1902 roku przy ulicy Sądowej pozostał tylko jeden ślad. Jest nim tablica pamiątkowa na ścianie ościennego domu przy Sądowej 12. Została odsłonięta 12 czerwca 2006 roku. Upamiętnia fakt wysadzenia 18 września 1939 roku synagogi wraz ze zgromadzonymi w jej wnętrzu mogileńskimi Żydami. Szczątki ze zniszczonego cmentarza żydowskiego przy ulicy Mickiewicza przeniesiono po wojnie na cmentarz rzymskokatolicki i złożono do wspólnej mogiły ze szczątkami ludności wyznania ewangelickiego.

Równie poważnych strat doznała ziemia krajeńska. Zniszczeniu uległo niemal wszystko. W Więcborku z kompleksu synagogalnego znajdującego się przy ulicy Generała Hallera ocalały fundamenty synagogi i mur oraz biuro gminy i dom rabina, które znajdowały się w dobudówkach. Po cmentarzu znajdującym się przy drodze do wsi Wituń zachowały się resztki ogrodzenia i bramy wejściowej oraz ślady po macewach. W Mroczy budynek byłego bet ha midraszu przy placu Wolności, który gmina żydowska sprzedała w 1923 roku, zaadaptowano na budynek mieszkalny. Po cmentarzu nie zachował się żaden ślad. Na cmentarzu parafialnym w Kamieniu Krajeńskim przy ulicy Chojnickiej znajduje się zbiorowa mogiła grupy Żydów, Cyganów i osób upośledzo-

nych. Zostali przywiezieni do miasta w październiku 1939 roku i rozstrzelani. Teren cmentarza żydowskiego w Kamieniu znajdował się przy drodze do Chojnic. W czasie wojny został całkowicie zdewastowany. Po 1963 roku jego teren przejęła spółdzielnia rolnicza. W Nakle nad Notecią na cmentarzu Niemcy urządzili park. Obecnie teren zajmuje przedsiębiorstwo drogowe. Synagogę przy ulicy Generała Józefa Hallera i placu Zamkowym spalono w 1939 roku. Przetrwiał wzniesiony w latach 40. XIX wieku budynek po szkole żydowskiej (ulica Bydgoska 27). Na cmentarzu komunalnym przy ulicy Bohaterów złożono, po ekshumacji w Paterku w 1945 roku, zwłoki pomordowanych mieszkańców Nakła i Krajny, w tym miejscowych Żydów. Stosowny pomnik znajduje się w wydzielonej kwaterze. Z cegieł, po wybudowanej w Sępólnie Krajeńskim w 1899 roku synagogi, którą rozebrano w 1940 roku Niemcy, wybudowali w 1941 roku most na rzece Sępoleńka. Zachował się do dziś. Z cmentarza przy ulicy Jeziornej nie pozostało nic.

Niemal nic nie przetrwało w ziemi dobrzyńskiej, mimo że tamtejsze zbiorowości były znacznie liczniejsze w XIX i XX wieku oraz bardziej zakorzenione w tradycyjnym nurcie żydowskiego życia⁹. W Lipnie zachowały się budynki po dwóch synagogach. Starą synagogę przy zbiegu ulic Sierakowskiego i Nieszawskiej Niemcy podpalili i zdewastowali. Po wojnie odbudowano ją i zaadaptowano na potrzeby kina. Podobny los spotkał nową synagogę przy Mickiewicza 46. Po wojnie ruinę przebudowano i przeznaczono na dom towarowy. Oba obiekty całkowicie zatraciły swoje funkcje i cechy architektoniczne. Zniszczeniu uległ także cmentarz przy ulicy Sierakowskiego. Ogrodzenie rozebrano, a płyty nagrobne posłużyły do utwardzania ulic. W 1953 roku teren przeznaczono pod zabudowę. Znajdują się na nim budynki przychodni weterynaryjnej, starostwa powiatowego i parking. W Rypinie przetrwał cmentarz przy ulicy Spokojnej. Mimo że został zdewastowany w latach wojny, udało się po latach ocalić resztki macew. Płyty nagrobne w 1940 roku wykorzystano do budowy chodnika w jednym z gospodarstw ogrodniczych należących do miejscowego Niemca. W latach 80. XX wieku odzyskano 40 macew, które posłużyły do budowy w latach 90. XX wieku lapidarium. W budynku obecnego Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej przy ulicy Warszawskiej w latach wojny zamordowano jesienią 1939 roku ponad 60 Żydów. W sąsiednich miejscowościach Rusinowo (wyjazd ulicą Piaski w kierunku północnym, około 1,5 km) i Rak koło Skrwilna (ok. 3,5 km na wschód od Rypina) znajdują

⁹ Opracowano na podstawie: *Byli wśród nas. Żydzi we Włocławku oraz na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej*, pod red. M. Krajewskiego, Włocławek 2001; T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza...*, op. cit.

się w lasach masowe groby wymordowanych w 1939 roku Polaków i Żydów z terenu ziemi dobrzyńskiej.

Najwięcej i stosunkowo różnorodnych obiektów architektonicznych przetrwało w części wschodniej Kujaw. Mając jednak na uwadze istniejącą przed 1939 roku znaczącą infrastrukturę każdej z gmin, to przetrwały jedynie ich fragmenty. Niestety, nie ocalał choćby we fragmencie, żaden z cmentarzy. Szczęśliwie zachowały się trzy synagogi, choć żadna z nich nie pełni swych pierwotnych funkcji¹⁰. W Aleksandrowie Kujawskim o obecności ludności żydowskiej świadczy jedynie teren po byłym cmentarzu. Macewy zostały wykorzystane na przełomie 1940 i 1941 roku do budowy drogi wiodącej do Ciechocinka. Niedawno przy okazji poszerzania drogi zdjęto część gruntu ze skarpy należącej do cmentarza. Odsłonięte szkielety trafiły czasowo do zakładu antropologii UMK. W 2009 roku teren cmentarza przy ulicy Wspólnej i Parkowej uporządkowano, a 10 września 2009 roku odsłonięto pomnik ku czci aleksandrowskich Żydów. W Brześciu Kujawskim na terenie cmentarza urządzono basen miejski. W odległym o kilkanaście kilometrów Ciechocinku ocalał budynek urządzony w latach 20. XX wieku domu kolonijnego dla dzieci żydowskich. Odwiedzał go m.in Janusz Korczak. Obecnie znajduje się w nim sklep. Wewnątrz zachowały się przedwojenne napisy. Na terenie cmentarza żydowskiego przy ulicy Wołuszewskiej ocalał dom przedpogrzebowy wraz z mieszkaniem dozorca. Funkcję mieszkalną pełni do dziś. Nagrobki nie zachowały się. W części nekropolii urządzono parking, a fragment włączono do cmentarza katolickiego. Ślad nie pozostał po cmentarzu w Nieszawie, który znajdował się przy ulicy Narutowicza. Drobne fragmenty macew znajdują się w Muzeum im. Stanisława Noakowskiego w Nieszawie. W Radziejowie na terenie cmentarza, który znajdował się między ulicami Ogrodową i Sosnową, po wojnie wydobywano żwir. Obecnie istnieje miasteczko ruchu drogowego i teren nieużytki. W Służewie Niemcy teren cmentarza zamienili na wysypisko śmieci. Macewy posłużyły prawdopodobnie do budowy chodników i ulic. Obecnie teren jest nieużytkowany.

Ciekawym przykładem murowanego budownictwa synagogałnego na Kujawach wschodnich są budynki po trzech synagogach w Izbicy Kujawskiej,

¹⁰ Opracowano na podstawie: por. przyp. 4, 6, 7, 9 oraz T. Kawski, *Mniejszość żydowska w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945-1956*, [w:] *Kujawy i Pomorze w latach 1945-1956. Od zakończenia okupacji niemieckiej do przełomu październikowego*, pod red. W. Jastrzębskiego i M. Krajewskiego, Włocławek 2001; www.szttel.org.pl; www.polin.org.pl; www.polin.org.pl; www.kirkuty.xip.pl. O skali zasobności i elementach infrastruktury gminnej świadczą inwentarze gmin opublikowane przez T. Kawskiego na łamach „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej” 2006, nr 1, s. 73-96 oraz 2008, nr 1, s. 65-90.

Lubrańcu i Osięcinach. Połowy XVIII wieku sięgają początki synagogi lubrańskiej. Styl klasycystyczny obiektu wykazuje pewne podobieństwa z synagogami w Wyszogrodzie i Przasnyszu. Bryła budynku usytuowanego w narożu Starego Rynku przy ulicy Brzeskiej 10 zachowała się w dobrym stanie dzięki przeprowadzeniu w 1984 roku gruntownemu remontowi. Niestety, w trakcie prac zniszczono resztki malowideł i polichromii. Obecnie mieści się w nim Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury. Bóżnicę w Izbicy Kujawskiej wzniesiono w latach 1880-1895 w stylu neoklasycystycznym z półkolistą absydą. We wnętrzu znajdują się pozostałości malowideł ściennych, w oknach pozostałości po witrażach. Po wojnie zamieniono obiekt na sklep i magazyn. Obecnie znajduje się w rękach prywatnych. Nowy właściciel przystąpił do prac remontowych. Mniej szczęścia miał budynek synagogi w Osięcinach przy ulicy Kościuszki 23. Obiekt wzniesiono w latach 60. XIX wieku. W trakcie przebudowy w latach II wojny i po jej zakończeniu na potrzeby warsztatu, magazynu, a obecnie sklepu zniszczono częściowo zewnętrzny wygląd architektoniczny. Całkowicie przebudowano wnętrze. Na zapleczu synagogi znajduje się ciąg drobnych budynków należących kiedyś do gminy. Całość stanowi interesujący przykład małomiasteczkowej dzielnicy żydowskiej, na którą składało się mieszkanie rabina, pomieszczenia zarządu gminy. W sąsiedztwie przy Kościuszki 24 znajdowała się łaźnia rytualna. Obecnie jest to budynek mieszkalny. Pod numerem 26 znajdował się do lat 50. XX wieku budynek chederu. Obecnie na jego miejscu wzniesiono budynek mieszkalny. Cmentarz znajdujący się przy drodze do Wieńca został zniszczony. Piaskowe wzniesienie cmentarne zniwelowano, a pozyskany materiał zużyto do budowy na rynku Osięcin chodników, brukowania. Założono także skwer. Ocalała pewna liczba macew, które znajdują u okolicznych mieszkańców.

Wiele interesujących miejsc świadczących o istnieniu licznej społeczności żydowskiej znajduje się we Włocławku. W 1939 roku miasto zamieszkiwało około 13 tys. Żydów (stanowili 19% ogółu mieszkańców). Przetrwiał budynek na rogu ulic Królewickiej 17 i Złotej. Znajdował się w sąsiedztwie nieistniejącej synagogi tzw. nowej. Mieszkał w nim stróż synagogałny. Po wojnie aż do lat 60. XX wieku znajdował się w nim dom modlitw miejscowej Kongregacji Wyznania Mojżeszowego. Na terenie po synagodze przy ulicy Królewickiej wzmiesiono budynek mieszkalny, podobnie jak w przypadku starej synagogi przy ulicy Żabiej. Ulice te wraz z przylegającymi do nich 15 innymi wyznaczały lokalizację żydowskiej dzielnicy żydowskiej leżącej w Śródmieściu. Składały się na nią także ulice: Browarna, Brzeska, Cyganka, Kościuszki, Kowalska, Łęgska, Piekarska, plac Wolności, Przedmiejska, Starodębska, Stary Rynek, Szpichlerna, 3 Maja, Zapiecek, Żabia. Znajdujące się

przy nich budynki w większości ocalały. Miały w nich swoje siedziby najważniejsze instytucje życia religijnego i społecznego. Wędrując po ulicach starego miasta, można próbować wczuć się w atmosferę międzywojnia, tym bardziej że niewiele się zmieniło mimo upływu dziesięcioleci. Przykładowo idąc ulicą Łęską pod numerem 54 można spotkać budynek jednej ze szkół powszechnych, tzw. żydowskich. Przy ulicy Królewieckiej 5 działała szkoła religijna Talmud Tora, przy Kościuszki 9 istnieje gmach byłego Gimnazjum Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Włocławku, a na Stodólnej 70 budynek byłego szpitala żydowskiego, w którym do dzisiaj mieszczą się przychodnie specjalistyczne. W latach 30. XX wieku został wyposażony w system centralnego ogrzewania, co było wówczas niezwykle udogodnieniem. W kilku kamienicach zachowały się pomieszczenia służące za prywatne i gminne domy modlitw, które przekształcono po wojnie w zwykłe mieszkania. Niewątpliwą atrakcją były jeszcze do niedawna zabudowania pofabryczne należące do zamężnych rodzin przemysłowców żydowskiego pochodzenia m.in Mühsamów, Cohnów, Czamańskich, Teichfeldów, Asterblumów, Szwarców, Jabłonki, Lewińskich, Tchorzów, Altmanów. Działały głównie w branżach ceramicznej (fajans, kamienie młyńskie), chemicznej (garbarnie, fabryki papy), metalowej (fabryki maszyn rolniczych, części rowerowych, drutu), spożywczej (cykoria, młyny, olejarnie). Były umiejscowione przeważnie przy ulicach Stary Rynek, Karnkowskiego, Królewieckiej, Płockiej, okolicach dworca kolejowego. Ocalały tylko nieliczne. Część przebudowano, np. fabrykę maszyn rolniczych i fabrykę fajansu przy dworcu na centrum handlowe i multipleks. Specyficzny typ pamiątek stanowią pozostałości po włocławskim getcie. Składają się na nie, o czym mało kto wie, parterowe zabudowania przylegające do terenu obecnego Zespołu Szkół Budowlanych przy ulicy Nowomiejskiej 25 i Południowej. Getto powstało w 1940 roku w peryferyjnej dzielnicy Rakutówek w sąsiedztwie cmentarza żydowskiego przy Nowomiejskiej (dawna Żałobna). W 1942 roku po eksterminacji ostatnich mieszkańców zostało w większości spalone. Ocalały murowane domki leżące przy granicy getta wzdłuż ulic Słonecznej, Południowej i częściowo Wroniej oraz część tzw. kolonii urzędniczej przy Nowomiejskiej. Cmentarz został częściowo zniszczony w latach wojny. Dewastacji dokończono po jej zakończeniu. W latach 60. XX wieku na jego terenie powstał zespół szkół. W 2001 roku odsłonięto obelisk upamiętniający mieszkańców getta i ich zagładę. O Żydach i ich tragicznych losach w getcie włocławskim przypomina tablica w wydzielonej kwaterze żydowskiej cmentarza Komunalnego przy ulicy Chopina. Kwaterę założono w latach 60. XX wieku. Znajduje się na niej dom przedpogrzebowy oraz pewna ilość nagrobków.

Stan zachowania pamiątek po ludności żydowskiej mieszkającej w ziemi chełmińskiej, na Kaszubach i Borach Tucholskich jest skromny¹¹. Tamtejsi Żydzi na stałe zaczęli osiedlać się dopiero w XVIII wieku. Wcześniej tereny te znajdowały się w granicach państwa zakonnego, które nie tolerowało obecności innowierców. Przepisy te z niewielkimi odstępstwami obowiązywały także w okresie staropolskim na terenach Prus Królewskich, w granicach których znalazły się wspomniane obszary. Ludność żydowska od XVIII do XX wieku podlegała tym samym procesom co pozostali Żydzi niemieccy na Kujawach zachodnich, Krajnie czy Pałukach¹².

W Brodnicy po zniszczonej w 1939 roku synagodze przy ulicy Pocztowej nic nie pozostało. Po wojnie na jej miejscu znajdował się dworzec PKS, następnie targowisko, a obecnie parking. Podobny los spotkał cmentarz przy ulicy Podgórznej. W czasie wojny macewami brukowano chodniki i ulice. Po wojnie na tym terenie znajdowało się składowisko kamienia brukowego. Następnie wybudowano biurowiec i hale fabryczna oraz domy mieszkalne. W sąsiedztwie Brodnicy w miejscowości Niskie Brodno w 1969 roku odsłonięto tablicę pamiątkową poświęconą ofiarom miejscowego obozu pracy. Zginęło w nim około 200 żydowskich kobiet pochodzących z Węgier. W Chełmnie w 2007 roku na terenie byłego cmentarza przy ulicy Powstańców Wielkopolskich odsłonięto tablicę na granitowym głazie upamiętniającą spoczywających na nim Żydów. Miejscowa synagoga została wysadzona w powietrze w 1939 roku. Po uporządkowaniu terenu urządzono plac zabaw dla dzieci, a następnie postawiono garaże. Cegły wykorzystano do zabudowania niszy w Bramie Grudziądzkiej. W Grudziądzu można dotrzeć do budynku po byłym Żydowskim Zakładzie dla Sierot Fundacji K. Lachmana z 1873 roku. Obecnie znajduje się w nim siedziba USC. Stary cmentarz przy ulicy Cmentarnej został zniszczony. Obecnie wchodzi w skład Parku Miejskiego i cmentarza Centralnego. Nowy cmentarz żydowski przy ulicy Paderewskiego został zdewastowany. Resztki macew dotrwały do lat 80. XX wieku. W Chełmży w 2008 roku odsłonięto z inicjatywy nauczycieli i uczniów gimnazjum w Pluskowęsach tablicę upamiętniającą synagogę w Chełmży i miejscową społeczność żydowską. Tablicę umieszczono

¹¹ Opracowano na podstawie: *Gminy Wyznaniowe Żydowskie...*, op. cit.; *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX w.* Praca zbiorowa pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1992; A. Soborska-Zielińska, *Z dziejów gminy żydowskiej w Chełmnie*, Chełmno 2007; P. Stanny, *Zatarte ślady. Co pozostało po brodnickiej gminie żydowskiej?*, „Nowości” 1992, nr 50; www.sztetl.org.pl; www.polin.org.pl; www.polin.org.pl; www.kirkuty.xip.pl.

¹² M. Aschkewitz, *Zur Geschichte...* op. cit.; Z. H. Nowak, *Dziej Żydów w Prusach Królewskich do roku 1772. Charakterystyka*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 136-143.

na ścianie szpitala dziecięcego przy ulicy Generała Hallera 7. Budynek szpitala jest byłym domem gminy żydowskiej. Mieszkał w nim kantor oraz mieściły się pomieszczenia biurowe zarządu gminy. Latem 1944 roku w Chełmży założono podobóz Komanda Budowlanego „Wisła”. Trafiło do niego kilka tysięcy żydowskich kobiet z Rygi, obozów Auschwitz i Stutthof. Wiele z nich zmarło. W Kowalewie Pomorskim przetrwał budynek synagogi z 1882 roku. Znajduje się przy ulicy Szpitalnej. Obecnie mieści się w nim przedszkole miejskie. Od 1921 roku synagoga była nieczynna. Cmentarz przy ulicy 23 Stycznia w latach II wojny został całkowicie zniszczony. Został zamknięty w latach 60. XX wieku i częściowo zabudowany. W Nowem synagoga z 1847 roku, znajdująca się na skrzyżowaniu ulic Kościuszki i Garbuzy, została oficjalnie zamknięta w 1938 roku, a w 1940 roku rozebrana. Żyrandole z synagogi przekazano, na prośbę proboszcza, do miejscowej fary. Materiał pozyskany z rozbioru posłużył do utwardzenia drogi prowadzącej do Gdańska. Dzisiaj na miejscu synagogi stoi dom jednorodzinny. Cmentarz przy ulicy Garbuzy został zniszczony. Ocalał jeden kamień nagrobny. Dawny budynek przedpogrzebowy służy jako dom mieszkalny. Ocalał także budynek synagogalny w Radzynie Chełmińskim. Znajduje się przy ulicy Podgrodzie 7. Został wzniesiony w końcu XIX wieku. Nabożeństwa odbywały się do 1920 roku. Po wojnie został zaadaptowany na dom mieszkalny. Zachował się wystrój szczytów z blendami z tzw. ślepych maswerkami, które rzadko występują w budownictwie synagogalnym. Cmentarz przy ulicy Tysiąclecia został zniszczony w 1939 roku. Od 1958 roku na jego terenie działa sklep. W Wąbrzeźnie na terenie cmentarza przy ulicy Rataja resztki macew dotrwały do lat 50. XX w. Cmentarz żydowski w Świeciu przy ulicy Polnej był miejscem kaźni 83 osób, w tym 44 Żydów. Zostali zamordowani przez Niemców w dniach 7-8 października 1939 roku. Po wojnie na miejscu masowego grobu przeprowadzono ekshumację. Wydobyte szczątki złożono we wspólnej mogile. Ku czci pomordowanych postawiono pomnik. W jednym z berlińskich muzeów znajduje się pochodząca z tucholskiej synagogi korona Tory. Zakupiono ją na aukcji w USA. W Toruniu przy ulicy Wysokiej 16 na budynku obecnego Towarzystwa Naukowego umieszczono w 1993 roku tablicę informującą, że w na tym miejscu znajdowała się zniszczona w 1939 roku synagoga. Przy ulicy Łaziennej znajduje się budynek byłej łaźni rytualnej. Losy cmentarza przy Pułaskiego 18 na Jakuskim Przedmieściu świadczą o głupocie i wandalizmie nie tylko Niemców, ale i powojennych władz. Z wojny ocalał, jako jeden z niewielu na Pomorzu. Zniszczono tylko niewielki fragment. Przetrwały także znajdujące się na nim dom przedpogrzebowy, mieszkanie stróża, gospodarstwo ogrodnicze, stajnia i wozownia. Wszystko wynajęto osobom prywatnym. Od 1956

roku zarząd nad nim przejęła Zielen Miejska. Dziesięć lat później dokonano likwidacji cmentarza, na którym przetrwało jeszcze około 60 macew. Zostały zniszczone, rokradzione, a część sprzedano miejskiemu zakładowi kamieniarskiemu. W 1975 roku teren zniwelowano i urządzono skwer z parkiem. O istnieniu cmentarza informuje niewielka tabliczka znajdująca się przy resztach bramy wejściowej. Do 1991 roku przetrwał dom przedpogrzebowy.

Przegląd stanu zachowania obiektów kultury materialnej związanych z ludnością żydowską mieszkającą niegdyś na terenach obecnego województwa kujawsko-pomorskiego pozwala na dokonanie kilku spostrzeżeń przydatnych przy formułowaniu programów edukacji regionalnej.

Stan zachowania obiektów jest szczątkowy. Podobnie zresztą jak w innych częściach Polski. Wyjątkiem są duże miasta będące siedzibami dużych społeczności żydowskich do 1939 roku, które nie uległy zniszczeniu w latach II wojny (np. Kraków, Lublin). Mimo to zachowała się w regionie kujawsko-pomorskim pewna liczba obiektów oraz miejsc, które można wykorzystać przy konstruowaniu rozmaitych programów wpisujących się w szeroko pojętą edukację regionalną. Organizując wycieczki szkolne na ich trasie można uwzględnić istniejące zabytki regionalne. Można powiązać je z judaicami istniejącymi w sąsiednich regionach, np. na Mazowszu czy Pomorzu. Jadąc do Gdańska, można zatrzymać się, np. w Koronowie, do Warszawy we Włocławku czy Lubrańcu. Zwiedzając Trójmiasto, można odwiedzić muzeum w Sztutowie, a następnie jeden z najokazalszych w Europie Północnej budynek domu przedpogrzebowego w Olsztynie. W Warszawie można zobaczyć nie tylko Zamek Królewski czy Łazienki, ale i Żydowski Instytut Historyczny dysponujący okazałym archiwum, biblioteką i muzeum, synagogę Nożyków czy jeden z najlepiej zachowanych w Polsce cmentarzy żydowskich. Jadąc do Łodzi przez Izbicę Kujawską, można zwiedzić muzeum byłego obozu masowej zagłady w Chełmnie nad Nerem. Kolejne przykłady można mnożyć. Przy okazji zwiedzania pojawiają się liczne wątki historyczne, które odgrywają istotną rolę w kreowaniu preferowanych postaw i zachowań społecznych, obywatelskich. Innym aspektem może być dążenie do odnajdywania i chronienia regionalnego dziedzictwa kulturowego. W działaniach tych można znaleźć wielu partnerów spoza regionu czy Polski, którzy będą w nich partycypować.